

«Хрестоматія по історії отечественной педагогіки» (1961), «Антологія педагогічної думки Древньої Русі і Російського державства, XIV–XVII вв.» (1985), «Антологія педагогічної думки Української ССР» (1988). Вияснено, що, матеріали, підготовлені професором Б.Н.Митюровим в хрестоматійні видання по історії педагогіки, содействовали систематизації і обобщенню документів, літературних і педагогічних произведень, рекомендованих в курсі «Історія педагогіки». Представлені і систематизовані Борисом Никифоровичем фрагменти з робіт педагогів, громадських діячів, а також малоизвестних авторів, являються цінним матеріалом для вивчення курсу і рішення цілого ряду проблем історії педагогіки. Доказано, що вклад Б.Н.Митюрова в систематизацію джерельної бази історії педагогіки значительний і содействовал решению многих проблемных вопросов в этой области.

Ключевые слова: історія педагогіки, джерельна база, Б.Н.Митюров, педагогічне насліддя, хрестоматія.

Summary

Y.M.Cherednyak

B.N.Mityurova's Role in Compiling Anthologies and Systematizing Source Base of History of Home Pedagogy

This article analyses the role of B.N.Mityurova in systematizing source base of the history of home pedagogy and in compiling reading books on historical pedagogy, such as: «Readings on the history of Soviet pedagogy» (1961) «The anthology of educational thought of Ancient Rus' and the Russian state, XIV-XVII centuries. (1985), «The anthology of educational thought Ukrainian Soviet Socialist Republic» (1988). It has been found that materials prepared by Professor B.N.Mityurov in anthologies on history of pedagogy, helped to systematize and summarize documents, literary and educational works which were recommended in the course «History of Education». Boris Nikiforovich's parts of the works of teachers, social workers, and non popular authors were systematize. They are works of great value for the course and solves a number of problems in the history of pedagogy. It is proved that B.N.Mityurova's contribution in systematization of information sources is great and helped to solve lots of problems.

Key words: history of pedagogy, source base, B.N.Mityurov, pedagogical heritage, reading book.
Дата надходження статті: «9» жовтня 2013 р.

УДК 355.233.2:796 «18/19»

Ю.В.ЧЕРПАК,
методист, аспірант
(м.Київ)

Внесок вітчизняного громадсько-педагогічного руху в поширенні ідей фізичного виховання молоді (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті окреслено організаційні та змістові аспекти діяльності спортивних товариств у контексті громадського спортивно-оздоровчого руху на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. Висвітлено шляхи і форми розвитку фізичного виховання дітей та молоді у Києві й на теренах Наддніпрянської України, вияви популяризації та пропагування ідей фізичного виховання. Встановлено відмінності засадничих особливостей створення спортивних організацій. З'ясовано, що розвиток спортивно-оздоровчого руху сприяв вирішенню соціальних завдань. Описано приклади діяльності регіональних (м. Київ) спортивних товариств на початку XX ст.

Ключові слова: громадсько-педагогічний рух, спорт, спортивно-гімнастичний рух, спортивно-оздоровчий рух, спортивні товариства, фізична культура, фізичне виховання.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Вітчизняна фізична культура та спортивно-оздоровчий рух як феномен життя суспільства сформувалися у другій половині XIX ст. у наслідок переходу від кількісного накопичення інформації, фактажу про доцільність поширення знань і практики фізичного виховання молоді до якісних змін у галузі масового запровадження фізичного виховання, фізичної культури та спорту.

Аналіз досліджень і публікацій... У наукових розвідках сучасних дослідників, зокрема російського вченого Д.Белюкова, Б.Голощачова, О.Суніка, українських вчених В.Вербицького, С.Гуськова, Е.Дорошенка, О.Дзюбана, В.Драги, В.Золочевського, М.Зубалія, Т.Круцевич, В.Платонова, Л.Сущенко, Ю.Тимошенка та інших висвітлено шляхи і форми розвитку фізичного виховання дітей та молоді у Російській імперії та в інші історичні періоди.

Особливо глибоко у вітчизняній історико-педагогічній науці розроблено питання розвитку фізичного виховання юнацтва у розглядуваній період на західних теренах України, які у той час входили до складу Австро-Угорської імперії. Це студії О.Вацеби, Ю.Візитіва, А.Окопного, Е.Пристапи. Однак стан розвитку фізичної культури і спорту на території Наддніпрянської України, як частини Російської імперії, висвітлено не достатньо.

Формулювання цілей статті... Тому мета статті полягає в окресленні організаційних та окремих змістових аспектів діяльності спортивних товариств у контексті громадського спортивно-оздоровчого руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Вклад основного матеріалу... Історична реформа 1861 р., відповідно до якої було скасовано кріпосне право, спричинила швидкі зміни у соціально-економічному житті суспільства, які позначились і на освітянській ниві, здійснюючи безпосередній та опосередкований вплив на фізичне виховання, культуру і спорт. Саме у цей період зароджується спортивно-гімнастичний рух, запроваджено окремі нові види спорту (важка атлетика, веслування, футбол, біг на коньках, фігурне катання) [12, с.46–47]. На межі XIX – XX ст. зростає інтерес до спортивно-оздоровчого руху та гімнастики, що у другій половині XIX ст. трактується як синонім фізичного виховання. У суспільстві набувають популярності питання здоров'язбереження та фізичного виховання. Передова громадськість намагається популяризувати та пропагувати ідеї фізичного виховання як через просвіту, так і через активну діяльність щодо створення гуртків, товариств, курсів та інших об'єднань для молоді, і для дорослих. Таким чином постає проблема професійної підготовки фахівців – учителів, інструкторів, спортивних наставників. З метою розв'язання цієї проблеми за ініціативи прогресивної громадськості утворюються специфічні установи з підготовки професійних кадрів, зокрема вчителів гімнастики [9].

Питання становлення фізичної культури, фізичного виховання, спортивного руху у розглядуваний період знайшли своє відображення у працях тогочасних діячів: О.Бутовського, В.Бехтерева, Ф.Ігнат'єва, В.Краєвського, П.Лесгафта, Є.Покровського, В.Ухова, О.Фортунова, К.Шмідта. Необхідність створення громадських та державних спортивних товариств в Україні в досліджуваній період обстоювали О.Анохін, Є.Гарнич-Гарницький, В.Крамаренко та ін., які сприяли розвитку фізичного виховання в Києві.

Розвиток спортивно-оздоровчого руху та спорту в державі сприяє розв'язанню окремих соціальних завдань (фізичне виховання дітей і молоді, фізична рекреація, активне дозвілля, спорт як джерело здоров'я), що громадськість почала усвідомлювати вже починаючи з другої половини XIX ст. Відтоді пропаганда та підтримка фізичної культури і спорту набуває активного поширення. За даними сучасного українського дослідника О.Дзюбана спортивно-оздоровчий рух був притаманний лише міському населенню, яке на 1913 р. становило близько 13% від загальної кількості, зокрема представникам буржуазії, чиновництва, купецтва, інтелігенції, аристократії, що не перевищувало 3% тих хто займався спортом [3, с.32]. Він також зазначає, що, розвитку спорту на українських землях активно сприяли приватні особи-меценати – Г.А.Крестовников, брати Сава і Сергій Морозови, М.С.Кістер та ін. [3, с.32].

У Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, починаючи з XIX ст. спорт виступав специфічною формою розвитку культури, і був суто міським явищем, хоча українці займалися переважно аграрним виробництвом [15, с.9]. Дослідники радянської доби засвідчують той факт, що спорт у царській Росії мав класовий характер, був привілеєм панівного класу, тому й досвід його розвитку не потребує аналізу та вивчення (І.Самоуков, В.Столбов, М.Солопчук).

Громадсько-педагогічний рух кінця XIX – початку XX ст. ми розглядаємо не як загальнодержавну течію, а як місцеві, локальні прояви свідомої діяльності окремих прогресивно налаштованих представників суспільства – педагогів, просвітників, лікарів, письменників, поетів, меценатів, громадських діячів тощо). До початку Першої світової війни в Україні нараховувалося близько 8 тисяч активних любителів спорту – членів спортивних клубів, товариств, колективів, тощо [3, с.33].

Зростанню інтересу до спорту та фізичної культури сприяв і олімпійський рух. Так на Олімпіадах у Лондоні (1908 р.), Стокгольмі (1912 р.) у складі російської делегації були представлені українські спортсмени, члени спортивних товариств, уболівальники.

Починаючи з 1913 р. почали проводитися Всеросійські олімпіади і перша з них відбулася у Києві (1913), нею опікувався цар. Вона проходила відповідно до програми всесвітніх Олімпійських ігор. В олімпіаді як зазначає український дослідник М. Белих взяло участь 579 учасників з 14 спортивних організацій різних міст імперії (Петербург, Москва, Варшава, Рига, Тирасполь, Київ, Чернігів, Харків, Кам'янець-Подільський, Одеса, Рівне, Луцьк, Севастополь, Катеринослав). Інший український дослідник В. Платонов стверджує, що 15 спортивних організацій [1, с.5; 10, с.434; 2, с.6]. Учасники Київської олімпіади перевершили вісім всеросійських та один світовий рекорд, чому сприяли не лише цільове використання доцільно побудованих до олімпіади споруд, а й активне долучення до спортивно-фізкультурного руху юнацтва та молоді, відродження античних традицій фізичної культури й фізичного виховання. Наприклад, у позапрограмових виступах на олімпіаді взяли участь київські учні, гімназисти [11, с.331].

Не акцентуючи увагу на фінансових питаннях діяльності товариств фізичної культури і спорту, зосередимося на унормовуючому та змістовому аспектах їх діяльності. Провідною умовою відкриття

товариств і клубів у Російській імперії було отримання дозволу Міністерства внутрішніх справ, а також значний членський внесок [15, с.10], що не сприяло створенню широкої мережі відповідних товариств і надавало перевагу створенню спортивних товариств при великих підприємствах за умови меценатства їх керівників.

Початок ХХ ст. відзначився створенням регіональних спортивних товариств, серед яких виокремлюємо футбольний клуб Юзівського металургійного заводу, Юзівський гурток любителів футбольної гри, Краматорського металургійного товариства, Одеський гурток футболу, Одеський британський атлетичний клуб, гурток футболістів, Харківська футбольна ліга, Шереметьєвський гурток спорту в Одесі, а також товариства у Києві: «Верітас», «Сокіл», «Спорт», «Славія», «Любителі спорту», «Фенікс», Київська футбольна ліга, в якій О. Анохін був членом правління [4, с.13; 5, с.12; 6, с.11].

У цілому в Росії наприкінці 90-х років ХІХ ст. (за неповними даними) нараховувалось близько 50 спортивно-гімнастичних товариств, на початок 1904 р. – близько 100 [16]. На нашу думку, для такої держави як Російська імперія, кількісне зростання було незначним. Однак, воно все ж свідчило про збільшення зацікавленості спортом як удосконалення фізичної культури громадян міста, і тому вважаємо це значним, суспільним досягненням. Зазначимо, що спостерігалось і зростання кількості членів товариств [16, с.26]. Станом на 1912 р. було зареєстровано лише на українських землях 37 спортивних організацій [5, с.16]. Зауважимо, що товариства були офіційно зареєстрованими громадськими організаціями на відміну від західноєвропейських, які представляли собою професійні спортивні осередки з постійним фінансуванням від приватних осіб та від виробників спортивного знаряддя і устаткування.

Появі спортивних, зокрема гімнастичних, товариств у Росії в ХІХ ст. сприяло введення уроків гімнастики як обов'язкового предмету у чоловічих навчальних закладах. Наприклад, викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах міністерства народної освіти мало на меті:

«по-перше, сприяти фізичному розвитку учнів рухомими вправами для групи м'язів тулуба, підсилюючи кровообіг й дихання, збільшуючи у всьому тулубі обмін речовин, гімнастика значною мірою запобігає захворюванням дітей, які виникають у молодому організмі від постійного сидіння;

по-друге, гімнастика розвиває в дітях свободу та спритність рухів, <...> додає їм впевненості в своїх можливостях щодо подолання перешкод й уміння долати їх з найменшою витратою сил; діючи таким чином, гімнастика сприяє моральному вихованню дітей: розвиваючи у хлопців спритність й мужність, вона сприяє благотворному впливу на основи характеру та взагалі душевних сил учнів;

та накінець по-третє, вправлення хлопців у найпростіших рухах й шикунанні, прийнятих у російській армії, знайомить дітей з військовою дисципліною та дає їм навички групування своїх рухів з рухами своїх товаришів ... « [7, с.10–11].

Водночас, шкільна практика показала, що уроків гімнастики недостатньо для фізичного розвитку молоді, і у 1889 р. було видано «Інструкцію з викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах відомства міністерства народної освіти», затверджену міністром освіти Російської імперії, яка рекомендувала доповнити курс гімнастики гімнастичними іграми у позашкільний час під наглядом викладача, у процесі яких «хлопці без усякої соромливості виявляють фізичну комбінацію рухів й зусиль з пробудженням відчуття змагання, яке ще підсилюється природними рухами і діями. У цих іграх хлопці та юнаки знайдуть повне використання прийомів, які вивчаються ними на уроках гімнастики, й зрозуміють користь гімнастичних вправ. З іншої сторони, переходячи від ігор до систематичних вправ, в ці останні вноситься підйом духу, котрий необхідний для успішного фізичного розвитку» [7, с.10–11]. У загальних положеннях інструкції зазначалися завдання фізичного виховання, методика навчання, був визначений перелік фізичних вправ, які рекомендувалося практикувати. Рухливі ігри рекомендували проводити на свіжому повітрі.

Відсутність кваліфікованих викладачів з гімнастики ускладнювало включення у програму навчальних закладів фізичного виховання. Але те, що фізичне виховання заняло своє місце у системі шкільної освіти, мало велике значення для вітчизняної культури [13, с.66].

Збільшенню кількості спортивних товариств на початку ХХ ст. сприяло й те, що у 1902р. царський уряд прийняв «Тимчасові правила про порядок організації студентських осередків у вищих навчальних закладах Міністерства освіти», які дозволяли діяльність студентських спортивних гуртків, секцій тощо (переважно атлетичних, гімнастичних, футбольних) відповідно до параграфу №1 цих Правил [8, с.30].

Як прояв ініціативи прогресивної громадськості щодо поширення ідей про здоровий спосіб життя, пропагування розвитку в суспільстві інтересу до фізичної культури вважаємо видання журналів спортивного змісту, зокрема «Російський спорт» («Русский спорт», 1909 р.) та «Спорт». Хоча журнали видавалися у Москві та Петербурзі, на їх сторінках було висвітлено багато матеріалів про розвиток фізичного виховання і спорту на українських землях, зокрема розповідалося про

поширення футболу [5, с.12]. Зауважимо, що з 1900 р. по 1905 рік видавцем та редактором цих журналів був Г.О.Дюперрон [16, с.33].

У Києві з 1912 р. видавався фото-ілюстрований передплатний журнал «Спорт і ігри» «Спорт и игры» та передплатний ілюстрований двотижневик з фізичного виховання і спорту «Красота і сила» («Красота и сила», 1913 р.), редактором-видавцем якого був відомий популяризатор ідей про фізичну культуру В.К.Крамаренко, а редактором – відомий активіст олімпійського руху у Києві, дипломований викладач гімнастики О.К.Анохін (1908) [6, с.12; 14].

Своєрідне значення у розвитку й поширенні ідей про фізичну культуру і спорт у Києві відіграла й Всеросійська виставка, що проходила у місті з 29 травня по 15 жовтня 1913 року. За ініціативи голови оргкомітету виставки особисто О.Тишкевича активно діяли навчально-освітній відділ міністерства народної освіти і відділ фізичного розвитку спорту та полювання. В них були висвітлені питання гімнастики, фізичного виховання і спорту. О.Анохіна було назначено відповідальним за роботу зазначених секцій допомагали йому Є.Гарнич-Гарницький, В.Крамаренко. Підготовку спортивних споруд до проведення олімпіади у Києві координували Олександр Тишкевич та Олександр Анохін [17, с.29].

Розвитку спортивних ідей значною мірою сприяло ознайомлення членів вітчизняних спортивних товариств з досвідом зарубіжних колег, для чого організовувалися спеціальні відрядження за кордон. Зокрема, члени спортивного гуртка Київського політехнічного інституту для ознайомлення з діяльністю спортивних товариств і організацій з різних видів спорту та відвідали Берлін, Париж, Стокгольм [4, с.15].

Зауважимо, що громадські спортивно-оздоровчі осередки як прояв фізкультурного руху з'явилися і під впливом діяльності самих спортивних та громадських товариств, проте на вітчизняних теренах вони набули самобутніх рис. Насамперед, вони вирізнялися демократичним характером організації, не створювалися як закриті, класово або національно орієнтовані товариства (хоча, звичайно, у яхт-клубах збиралися заможні люди).

Значним досягненням діяльності таких спілок стало залучення дітей і молоді, прогресивної громадськості до спортивно-оздоровчого та гімнастичного (фізичне виховання) руху, поширення поряд з традиційними видами спорту (боротьба, кінний спорт, силові види спорту), нових для Російської імперії видів спорту – веслування, яхтинг, бокс, футбол, баскетбол, волейбол, легка атлетика, хокей, лижний, ковзанярський, велосипедний, автомобільний спорт тощо. Заняття спортом умотивувало створення спеціальних закладів підготовки фахівців з фізичної культури, що у свою чергу, сприяло залученню до участі у фізкультурно-спортивному русі більшої кількості населення.

Безперечно, позитивними наслідками діяльності спортивних товариств стали спортивні досягнення на всеросійському та світовому рівнях (спортивні змагання, олімпіади, товариські зустрічі, тощо), всевітнє визнання вітчизняних спортсменів і встановлення ними рекордів. Незважаючи на бюрократичні утруднення на шляху спортивного руху, класовий характер відносин у суспільстві та імперську ідеологію, з кінця XIX ст. ідеї фізичного виховання, фізичної освіти, фізичної культури, здоров'язбереження, набувають популярності і активізують появу нових товариств, гуртків при навчальних закладах та промислових підприємствах, обмін досвідом, друкування наукових, публіцистично-популяризаторських, фахових видань.

Висновки... Чинником, що гальмував успішне поширення фізичного виховання молоді в кінці XIX – на початку XX ст. на теренах Наддніпрянської України була відсутність системи професійної підготовки вчителів фізичної культури. З'ясовано, що розвиток спортивно-оздоровчого руху в розглядуваний період на землях Наддніпрянської України сприяв вирішенню окремих соціальних завдань (фізичне виховання дітей і молоді, пропагування активного дозвілля, спорту як джерела здоров'я). Встановлено відмінності засадничих особливостей створення спортивних організацій у Наддніпрянській Україні, де вони були переважно громадськими осередками, від засад створення спортивних організацій в країнах Західної Європи, що засновувалися як професійні угруповання. Показано, що важливим фактором поширення знань про здоровий спосіб життя були спеціалізовані спортивні журнали, а також, що робота громадських спортивних організацій в Наддніпрянській Україні сприяла успішному виступу команди спортсменів Києва на Першій Всеросійській олімпіаді у 1913 р.

Перспективи подальших розвідок представленої теми вбачаємо у здійсненні аналітичного огляду унормовуючих документів спортивних товариств з метою виокремлення продуктивних ідей, можливих для впровадження у діяльність сучасних спортивних організацій та установ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белих М. О. Легкоатлети України / Белих М. О., Богачик П. Т., Синицький З. П. – [2-е вид., доп. и перероб.]. – К. : Здоров'я, 1979. – 276 с.

2. Богданов О. Рік чудових перетворень / О. Богданов // Вісник Києва. – 2013. – № 1 (13). – С. 6.
3. Дзюбан О. В. Роль меценатства в становленні та розвитку українського спорту (кінець XIX – початок XX ст.) / О. В. Дзюбан // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Серія «Історія». – Вип. 168. – Т. 180. – С. 31–34.
4. Зубалій М. Витоки українського футболу / М. Зубалій // Фізичне виховання в школі: науково-методичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 13–15.
5. Зубалій М. Витоки українського футболу / М. Зубалій // Фізичне виховання в школі: науково-методичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 12–16.
6. Зубалій М. Витоки українського футболу / М. Зубалій // Фізичне виховання в школі: науково-методичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 11–13.
7. Министерские распоряжения: Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб. : Тип.Балашова, 1889. – Ч. 264 (июль 1889). – С. 10–14.
8. Новосолов М. П. Физическая культура в период русской революции / М. П. Новосолов // Очерки по истории физической культуры. сборник трудов. Вып. 5. – М. : Гос.изд-во «Физкультура и спорт», 1950. – 208 с.
9. Отчёт о двухмесячных курсах гимнастики при Управлении Киевского учебного округа для воспитанников учительских семинарий. Составил д-р В. К. Крамаренко – К. : Типография Товарищества И. Н. Кушнерёв и К., 1913. – 23 с.
10. Платонов В. М. Олімпійський спорт / В. М. Платонов, С. І. Гуськов : [в 2 кн.]. – К. : Олімпійська література, 1994. – 496 с.
11. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М. О. Рибаків. – К. : Кий, 1997. – 374 с.
12. Самоуков И. Ф. История физической культуры : учеб. пособие для техник. физ. культуры / И. Ф. Самоуков. – М. : Физкультура и спорт, 1956. – 201 с.
13. Столбов В. В. История физической культуры и спорта : учеб. для учащихся средних физкультурных учебных заведений / В. В. Столбов. – Физкультура и спорт, 1977. – 231 с.
14. Свідчення викладача гімнастики О. Анохіна // Державний архів м. Києва, ф. 94, оп. 3, спр. 28, арк. 7.
15. Тимошенко Ю. Историчний екскурс у спорт / Ю. Тимошенко // Чумацький шлях: науково-популярний журнал. – 2011. – № 3. – С. 8–11.
16. Физическая культура в период русской революции // Очерки по истории физической культуры : сб. трудов. – Вып. 5. – М. : Гос.изд-во «Физкультура и спорт», 1950. – 208 с.
17. Художественно иллюстрированный альбом Всероссийской выставки 1913 г. в городе Киеве. – Репринт. изд. – К. : Вид-во «Олімпійська література», 2003. – 251 с.

Анотація

Ю.В.Черпак

Вклад отечественного общественно-педагогического движения в распространение физического воспитания молодёжи (конец XIX – начало XX в.)

В статье очерчены организационные и содержательные аспекты деятельности спортивных обществ в контексте общественного спортивно-педагогического движения на украинских землях в конце XIX – начале XX в. Освещены пути развития физического воспитания детей и молодёжи в Киеве и на территории Надднепрянской Украины, явления популяризации и пропаганды идей физического воспитания. Определены различия основных особенностей создания спортивных организаций. Выяснено, что развитие спортивно-оздоровительного движения содействовало решению социальных задач. Описаны примеры деятельности региональных (г.Киев) спортивных обществ в начале XX в.

Ключевые слова: общественно-педагогическое движение, спорт, спортивно-гимнастический движение, спортивно-оздоровительное движение, спортивные общества, физическая культура, физическое воспитание.

Summary

Yu.V.Cherpak

The Contribution of Native Public-Pedagogical Movement in Spreading the Ideas of the Physical Education of Youth (Late XX – Early XX c.)

The article studies the organizational and content aspects of sports associations in the context of public sports and recreation movement in the Ukrainian lands in the late XIX – early XX century. It says about the ways of physical education of children and youth in Kyiv and the territory of Dnieper Ukraine, demonstration of promoting ideas of physical education. It is found the differences in basic features of creation sports organizations. It is shown that the development of sport movement has contributed to social problems. Examples of regional (Kyiv) sports associations at the beginning of the twentieth century were describe here.

Key words: are socio-pedagogical movement, sports, sports and gymnastic movement, fitness movement, sports associations, physical culture and education.

Дата надходження статті: «10» жовтня 2013 р.